

Raamat õigekeele sõnamuutmisest

Annika Viht, Külli Habicht. Eesti keele sõnamuutmine. (Eesti keele varamu 4.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2019. 438 lk.

„Eesti keele sõnamuutmine” (EKSM) koosneb kahest poolest: esimeses kirjeldatakse eesti keele sõnamuutmist ehk morfoloogiat ja teises selle uurimislugu

üksikteemade, suundade ning isikute kaudu. Raamat ei pretendeeri uudsele teoreetilisele käsitlusele ega püüagi olla keelesüsteemi täiuslik, õige ja ammendav käsitlus, vaid pigem hetkepildistus teadaolevast ja varemtehtust, seega üks samm keelekirjeldamise rajal.

Raamatut lugedes tahtsin ma korduvalt autoritega vaielda. Tegelikult ei olegi see halb, kui lugeja pole kõigega nõus – milleks üldse lugeda raamatut, millest ei saa muud kui kinnitusi omaenese (eel)arvamustele? Igatahes mõttes vaieldes

said mitmed asjad enda jaoks selgemaks. Alljärgnevalt esitan mõne tähelepaneku, mille kaudu ma seda raamatut oma seniste teadmistega seon.

1. Keel, mida kirjeldatakse

Kui raamatu teemaks on sõnamuutmine, siis tuleb kuidagi määratleda ka sõnade hulka, mille muutmist käsitletakse. Sõnade hulka võib määratleda mingi teksti- või kõnekorpuse alusel, st kirjutajate-kõnele- jate kasutatud sõnavormide kaudu, aga ka kellegi poolt varem süstematiseeritu alu- sel, nt sõnastiku kaudu. Autorid ongi läi- nud viimast teed: aluseks on ÖS 2013 koos sealse muuttüübistiku ehk vormimoodus- tuseeskirjaga, mille töötas 1980-ndatel välja Ülle Viks ja mida ta esimesena kasu- tas 1992. aastal ilmunud „Väikeses vormi- sõnastikus” (VVS). Sellega määravad auto- rid kirjeldatavaks keeleks õigekeelsussõna- raamatus oleva normeeritud kirjakeele.

Alternatiivne lähenemine võiks olla järgmine. Sõnamuutmine on inimeste keelelise käitumise viis, mida rakendatakse neil parasjagu kasutusel oleva sõnavara peal. Sõnastiku tegijad ja keele normeerija- jad püüavad selle poole, et nende sõnastik kataks reaalselt kasutatavat sõnavara või- malikult hästi ning keele norming (ehk sõnavormide moodustamise eeskiri) oleks kooskõlas tavaga, mida inimesed järgivad. Paraku on sõnastikel ja normeerijatel ka muid eesmärke ja piiranguid kui sõnavara parim esindamine: mahupiirangud, tradit- siooni järjepidevus, kirjelduse kompaktsus ja lihtsus. Nii sõnavara kui ka sõnamuut- mise viisid teisevad aja jooksul ning sõnastiku tegijad ning normeerijad peavad oma varasemaid seisukohti ümber hin- dama. Selle koha peal võikski esile astuda sõnamuutmise teaduslik kirjeldus. Mitte kajastades olemasolevat normingut ega piirdudes kanoonilise sõnastikuga, vaid kirjeldades reegleid, mida inimesed tegeli-

kult järgivad (ja mille tulemuseks on see- juures mõnikord n-ö valesti moodustatud sõnavormid), aitaks selline kirjeldus nor- meerijaid ja sõnastikutegijaid nende töös.

EKSM norminguvälist keelt siiski ei ignoreeri, kuigi sellesse suhtumine – kas normingust erinev keel on vigane või vastupidi just see tõeline ja õige – pole päris selge. ÖS-i normingust erinevaid sõna- vorme nimetab EKSM kord argikeelseteks, kord „tegeliku keelekasutuse” vormideks; viimane on minu arvates täpsem. Ka uuri- misloo ülevaateosas kasutatakse pealkirja „Argikeel”, kui teemaks on tegelik keele- kasutus, mille käigus muuhulgas käsitle- takse normeeritud keelest kõrvalekaldu- misi. Näen siin termini *argikeel* tähenduse nihkumist kõnekeele, lohaka, familiaarse kõnepruugi tähenduselt rahva-, üld- ehk tavakeele tähenduse poole.

2. Vanema traditsiooni järgimine

Autorite sõnul toetub käsitlus 1995. aastal ilmunud „Eesti keele grammatika” (EKG) morfoloogiakäsitlusele (grammatiliste kate- gooriate osas), Ülle Viksi muuttüübisti- kule ja WP-morfoloogiamudelile. Suurim erinevus EKG-st on kirjeldusviisis: EKG-s on see sünteesiv (st kirjeldab vormide genereerimist algvormist), EKSM-is aga mallipõhine (st kirjeldab vormidevahelisi seoseid) (lk 5).

WP (*Word and Paradigm* – sõnavor- mid ja paradigma) on XX sajandi kesk- paigast pärinev mudel, mis kajastab sõna- muutmise kirjelduste ammuse viisi kirjel- dada morfoloogiat sõnamuutmise tüüp- paradigmade kaudu. Selle erilisus tuleb esile võrdluses mudelitega IA (*Item and Arrangement* – elemendid ja nende paigu- tus) ning IP (*Item and Process* – elemen- did ja nende muundumine), mis mõlemad käsitlevad sõnavormi moodustamise teh- nikat (aglutinatiivne või flektiivne), arves- tamata paradigmasisesest sõltuvusi.

Igasugune mudel on tegelikkuse lihtsustatud kirjeldus või esitus. WP puhul tähendab lihtsustus seda, et tähtsaks peetakse paradigma liikme vormistusviisi sõltumist paradigma mõnest teisest liikmest. Täpsem käsitlus – mis on algvorm, kumb liige on tuletamise alus ja kumb tulemus – jääb väljapoole selle mudeli detailsusastet. Mis tahes tuletusseosed on võrdväärsed, mudel on nende suhtes agnostiline ja indiferentne.

Mallipõhine käsitlus tähendabki lihtsalt seda, et algvormi ja reaalse tuletamise seose või -suuna osas EKSM seisukohta ei võta.

WP-mudeli iseloomustamiseks ütlevad autorid järgmist: „Mallipõhise lähenemise aluseks on WP-morfoloogiamudel (*Word and Paradigm* – sõna ja vormistik), kus sõna muutmisviisi määrab selle muuttüüp ning sõnavormi tähenduse selle koht vormistikus” (lk 5).

Selles lauses on kaks väidet, mis peaksid iseloomustama just WP-mudelit, kuid minu arvates seda ei tee: „Sõna muutmisviisi määrab selle muuttüüp” ja „Sõnavormi tähenduse määrab selle koht vormistikus”.

Esiteks, minu teada defineeritakse muuttüüpe muutmisviisi kaudu: kõik ühesuguse muutmisviisiga sõnad kuuluvad samasse muuttüüpi ja selles mõttes mitte muuttüüp ei määra muutmisviisi, vaid muutmisviis määrab muuttüübi. Muutmisviisi ja muuttüübi samasus ei sõltu teooriast ega mudelist. Võib-olla mõtleksid autorid, et on miski, mis muutmisviisi (ehk tüübikuuluvuse) määrab, ehkki me ei tea, mis see täpselt on, aga kui meil on silme eest ÕS 2013 oma muuttüüpidega, mille keegi on defineerinud, siis saab viidata neile muuttüüpidele kui muutmisviisi kokkuvõtlikele kirjeldustele.

Teiseks, sõnavormi tähenduse määrab tõepoolest koht vormistikus ehk paradigmas. Kuigi täpsem oleks öelda, et sõna-

vormi tähendus ongi sama, mis tema koht paradigmas, st kategooriate alusel korras- tatud sõnavormide hulgas. Teisisõnu, see lause on õige mis tahes morfoloogiamudeli korral ega ole iseloomulik just WP-le. Ebaõnnestunud lause algne mõte oli võib-olla rõhutada, et kuigi mõnel erandlikul juhul (nt täiesti aglutinatiivses keeles nagu türgi) oleks võimalik sõnavormi grammatiline tähendus konstrueerida otse morfeeme kombineerides või modifitseerides, tundmata paradigma ülesehitusega seotud reegleid, siis eesti keeles seda üldjuhul teha ei saa.

WP-mudeli järgimine ei tähenda muud kui vanema, näidisparadigmade keskse käsitluse järgimist. Sellest traditsioonist välja kasvanud küsimused algvormi ja tuletamiseoste suuna kohta jäävad autoritel esitamata. EKSM siiski WP-mudeli äärmuslikke võimalusi ei kasuta – mudel lubaks ka väidet, et ainsuse omastav kääne sõltub ainsuse kaasaütlevast, mitte vastupidi (tüvi on sama, lõpu eemaldamine või lisamine on ühtviisi keerukas mõlemal juhul), kuid EKSM seda laadi teoretiseerimisesse ei lasku.

3. Muuttüübigi iseloomu mõju käsitlusele

EKSM-is kasutatavat VVS-i muuttüübigi iseloomustab vormimoodustuse lihtne, ühetaoline ja mehaaniline kirjeldusviis, mis saavutatakse info osalise dubleerimise kaudu. Sõnavormide moodustamist käsitletakse kui tüvedele rakenduvaid aglutinatiivseid protsesse. Tüvede endi moodustamist (sealhulgas astmehalduse realiseerumist) ega muid morfofonoloogilisi seaduspärasusi ei esitata mitte reeglite kaudu, vaid variantide loenditena. Sel moel välditakse suurt hulka vormimoodustusmehhanismiga seotud küsimusi ja samal ajal garanteeritakse, et kirjelduses ei ole kogemata vigu, kuid seda kirjelduse

üldistusvõime ja psühholoogilise usutavuse arvel.

Kui sõnas toimub muutmise käigus mingigi tüvemuutus, siis esitatakse ka see muutunud tüvi sõnaartiklis, sõltumata asjaolust, kas tüvemuutus on täiesti reegli-pärane või mitte. Näiteks ühesilbiliste kaashäälikulõpuliste sõnade kõik vormid ja tüved on lihtsalt ennustatavad, mistõttu piisaks tüüpkonna numbrist või tüüp-sõnast: astmevaheldusmall on nõrgenev, tüvevokaaliks on *i*, mitmuse osastava tüvevokaaliks *e* (nagu *siil*, *äpp*, *meem*). Kuid sõna *siil* kirjeldus sõnastikus sisaldab veel kahte tüve (*siili*, *s'iili*) ning tüvevokaali *e*, olles sama mahukas kui erandlikul sõnal *vimb* (*vimma*, *v'imba*), mille tüvede esitamine on õigustatud.

Meenutuseks võiks märkida, et Ülle Viksi eesmärk oli leida kõige otstarbekam viis esitada vormimoodustusreegleid ja erandeid etteantud trükisõnastiku raames, pretendeerimata sellele, et see süsteem peaks kajastama inimeste morfoloogiaalaseid teadmisi ja/või käitumist. Seevastu 1995. aasta EKG püüdis morfoloogiasüsteemi käsitleda inimese kui õppija ja kasutaja vaatepunktist. Selle jaoks VVS-i muuttüübistik ei sobinud ja seepärast esitas EKG morfoloogiaosa autor Kristiina Ross enda oma, mis kajastas ideed, et sõna häälikulis-tuletislik kuju määrab sõna muutmiskiisi, v.a väikesel hulgal erandsõnadel. Põhjusteid, miks EKG muuttüübistik hoolimata heast ideest ei muutunud populaarseks, tuleb vast otsida ebaõnnestunud esitusviisi valikust: traditsioonilise ortograafia asemel kasutati oma transkriptsiooni ja morfoloogiakirjelduse formalism ei olnud intuiitiivselt arusaadav.

EKSM-i muuttüübikirjeldused ise on üsna sarnased paljude varasematega: iga ühe juures öeldakse, kui palju ja millise häälikulise kujuga sõnu sinna kuulub, milliseid lõppe ja tüvesid milliste vormide moodustamiseks kasutatakse ning

millised on erandlikud sõnad. EKMS-i erinevus tuleneb asjaolust, et aluseks võetud tüübistik on rõhutatult muutmiskiisi keskne, st ühte muuttüüpi on paigutatud mingis formaalses mõttes ühte moodi muutuvad sõnad, mille häälikuline koosseis võib olla täiesti erinev. Näiteks *raamat*-tüübis on ka *ahel*, *eilne*, *ere*, *jooksev*, *jultunud*, *ülbik*; neid kõiki iseloomustab astmevahelduse puudumine ja tüve lõpuvahelduse kirjeldatavus kahe tüvevariandi kaudu. Seetõttu tuleb palju ruumi pühendada muuttüüpi kuuluvate sõnade häälikulise koosseisu kirjeldamisele, erinevalt „Eesti keele käsiraamatu” (EKK) ja Jaak Peebo (1997) käsitlusest, mis Elmar Muugi tüüpkondadele tuginedes arvestavad sõna häälikulist koostist juba liigituse ühe alusena. Tüübistiku eripärast tulenevalt on EKMS-i kirjeldused paratamatult ebaülevaatlikud. Isiklikult eelistan sellistele kirjeldavatele käsitlustele lihtsaid ja iga-vaid sõnaloendeid nagu VVS-i lisa 1, kus sõnad on rühmitatud muuttüüpide kaupa ja järjestatud lõpu järgi, nii et *lik*-lõpulised sõnad on ühes, *da*-lõpulised teises rühmas. Loendite lehitsemine annab ülevaatlikuma ettekujutuse kui sõnaline kirjeldus.

EKMS-i autorid teavad muidugi hästi, et keel muutub ning tema kasutus pole alati normipärane. Nad esitavad üksjagu näiteid sõnadest, mille tegelik vormimoodustus lahkneb (varem)normeeritust ning mis on hiljuti ümber paigutatud teise tüüpi, aga ka näiteid sõnadest, millel on lihtsalt palju mitternormikohaseid kasutusjuhtumeid. Seejuures tsiteerivad nad ootusvastaselt mitte asjakohaseid eesti keele tekstikorpuse, vaid Google'i otsingutulemusi, nt lk 203 „Augustis 2018 [---] *tud*-kesksõna oli 97% juhtudest normingupärane *tööta-tud*, 3% argikeelne *tööda-tud*”. Kordasin 23. veebruaril 2021 sama Google'i otsingut ning sain tulemuseks hoopis, et *töödatud* esines 122 korda, *töötatud* 97 korda; ülejäänud päringuvastused „ei olnud leitudest

oluliselt erinevad”. Mida sellest siis nüüd arvata? Kas keel on kolme aasta jooksul nii palju muutunud või eesti keele maht internetis kokku kuivanud? Adam Kilgarriff (1960–2015), korpuslingvist ja leksikograaf, kelle initsiatiivi tulemusena on meil kasutada suured eestikeelsed veebist korjatud korpused, avaldas 2007. aastal artikli „Googleology is bad science” (guugelloogia on halb teadus). Ta rõhutas seal, et Google’i otsingud ei ole õige viis uurida keelekasutust: otsingutulemuste arvulisi väärtusi ei maksa usaldada, sest me ei tea, kuidas nad leiti, ega seda, kas leidmise algoritm püsib aja jooksul sama. Käesoleva näite puhul on Google’i otsingutulemuste põhjal antav hinnang vormide kasutuse kohta aastal 2018 või 2021 isegi vähem usaldusväärne kui traditsiooniline, uurija intuitsioonil põhinev.

Sõna häälikulist seost muutmiskiisiga käsitleb EKSM läbi omavalitud muuttüübigraafika prisma. EKSM väidab, et „häälikkuju üksi määrab sõna muutmiskiisi väga harva” (lk 203). Kui rääkida sellest, kuidas inimesed sõnu käänavad-pööravad, siis on õige täpselt vastupidine väide: väga harva ei määra häälikkuju sõna muutmiskiisi. Autorite väide muutub mõistetavaks nende valitud muuttüübigraafika kontekstis, kus sõnad ongi grupeeritud tüüpidesse ilma häälikkuju arvestamata.

EKSM puudutab ka morfoloogilise produktiivsuse, muuttüübi avatuse ja sõnade tüübinihete temaatikat. Need on teemad, mida mina pean sõnamuutmiskiisüsteemi mõistmise jaoks väga olulisteks. Sest just nende kaudu avaldub kõneleja keeletaju ehk sõnade paigutamine päriselt järgitavate muutmiskiisüsteemi, läheduses sõna väliskujust. EKSM neid oma muutmiskiisüsteemiga orgaaniliselt seostada ei saa, jällegi selletõttu, et teguseb sellises muutmiskiisüsteemis, kus häälikkuju ja muutmiskiis ei peagi olema kooskõlas.

4. Käsitluse vastuolu traditsiooniga

Ükskõiksus vormide paradigmasiseses hierarhia suhtes tekitab probleemi astmevahelduse suuna käsitlemisel.

Astmevaheldus liigitatakse tugevnevaks ja nõrgenevaks traditsiooniliselt selle järgi, kummas tugevusastmest lugemine algab, kas nõrgast või tugevast. Selline käsitlus eeldab loomulikult, et on mingi paradigma liige, millest tuleb alustada, st on olemas mingi algvorm. Kui aga algvormi pidada puhtalt kokkuleppeliseks, siis osutub ka tugevneva ja nõrgeneva astmevahelduse alla kuuluvate sõnade rühm kokkuleppeliseks. Samal ajal on teada, et (traditsioonilise) tugevneva astmevahelduse alla kuuluvate sõnade puhul on algvormist muude tüvede moodustamine keerulisem. Selliseid sõnu ongi vähem ning nende muuttüübid on (vist) mitteproduktiivsed. See tähendab, et muutmiskiisüsteemi jagunemine, algvormi valik ja sõnamuutmiskiisüsteemi reeglipärasus on omavahel seotud nii tihedalt, et valet paradigma liiget algvormiks pidades ei suudaks me enam vormidevahelisi seoseid ega ühtede vormide teistest tuletamist õigesti kirjeldada. Siinkohal paistab, et eesti morfoloogia kirjeldamise kogu traditsioon ja selle käigus kindlaks tehtud keelereeglid eeldavad vaikimisi algvormi olemasolu ning vormide moodustamisel teistele vormidele tuginemist, kusjuures vormidel on olemas ka tulenev hierarhia.

Jäin mõtlema EKSM-i väite üle (lk 64), et verbide astmevahelduse suuna määramiseks tuleb algvormiks võtta *da*-infinitiiv (*hüpata*) ja võrdlusevormiks ainsuse kolmas pööre (*hüppab*); sel moel on verbidel tuvastatav ka tugevnev astmevaheldus. See seisukoht erineb EKK omast, mille kohaselt verbide algvormiks on *ma*-infinitiiv, mis pole kunagi nõrgas astmes ning seega verbidel tugevnevat astmevaheldust polegi. Kahe käsitluse lahknevus ennustab

huvitavaid vaidlusi verbide algvormi teemal.

5. Ajalooline ülevaade uurimisloost

Sõnamuutmissüsteemi uurimisloos on kaks jaotist: uurijad ja uurimissuund XVII–XXI sajandil ning üksikteemade ülevaade.

Uurijate ja uurimissuundade ajalooline ülevaade on jagatud perioodideks (XVII–XX sajand, Eesti Vabariik jne) ning iga perioodi käsitletud lisaks teemade kaupa (keeleajalugu, murded, argikeel, keele omandamine, klassifikatoorne morfoloogia jne). See osa ei ole sõnamuutmis-kirjeldusega orgaaniliselt ühendatud, vaid pigem dialoogis.

Üksikteemade ajalooline ülevaade on jagatud kolmeks viisil, mis mõneti peegeldab sõnamuutmissüsteemi käsitlust: vaadeldakse ükshaaval kõiki morfoloogilisi kategooriaid ja nende liikmeid (sisseütlev,

saav jms) nii grammatilise tähenduse kui ka selle väljendamise poolelt, muuttüübistamise problemaatikat ja eraldi tüve muutusi. Tüve muutuste esitamine eraldi teemaplokina on kooskõlas EKSM-i käsitlusega, et vormimoodustus koosnebki kahest eraldiseisvast osast – tüvede moodustamisest ja lõppude lisamisest.

Tõelise, eesti keele olemusele vastava muuttüübistiku leidmine on vist iga eesti morfoloogi helesinine unistus, vähemalt enne käesolevast raamatust vastava ajaloolise jaotise (lk 365–373) lugemist. Muuttüübistamise problemaatika ülevaade näitab, kui palju erinevaid radu on selle unistuse nimel teadusmaastikule sisse tallatud, pilk linnulennult võimaldab näha radade kokkulangevusi, lahknemisi ja rohtumist ning kujutleda uurijaid neil ekslemas. Lugesin suure huviga.

HEIKI-JAAN KAALEP